ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN—POLONIA

VOL. XXIX/XXX, 31 SECTIO H 1995/1996

Instytut Ekonomiki i Organizacji Agrobiznesu
Akademii Rolniczej w Lublinie

Irena PALUSZEK

Wpływ Państwowego Funduszu Ziemi na strukturę obszarową gospodarstw indywidualych w makroregionie środkowowschodnim

Effect of the National Land Fund on the Area Structure of Individual Farms in the Central-Eastern Macroregion

Zgodnie z założeniami polityki rolnej lat 80., uwzględniającej zasadę równości wszystkich sektorów rolnictwa oraz trwałość gospodarstw rodzinnych, nastąpiła zmiana funkcji Państwowego Funduszu Ziemi. Z instrumentu pośrednika w przepływie ziemi do sektora uspołecznionego, PFZ miał stać się jednym z instrumentów poprawy struktury obszarowej gospodarstw indywidualnych. Celem rozdysponowania gruntów PFZ miało być dostosowanie czynnika ziemi do czynnika pracy i materialnych środków produkcji w gospodarstwach indywidualnych, co jest warunkiem racjonalnego wykorzystania ich potencjału produkcyjnego.

Kształt struktury agrarnej, w tym struktury obszarowej, można traktować jako wskaźnik nowoczesności rolnictwa. Struktura obszarowa rolnictwa polskiego w porównaniu z krajami zachodnioeuropejskimi, jest przestarzała. Ponad połowa gospodarstw indywidualnych (52,9%) mieści się w grupie poniżej 5 ha użytków rolnych, a tylko 6,1% w przedziale powyżej 15 ha.[1] Średni obszar gospodarstwa rodzinnego w Polsce wynosi 6,3 ha użytków rolnych (7,1 ha powierzchni ogólnej). Tymczasem badania wielu autorów w latach 80. wykazały, że optymalny obszar gospodarstw powinien w naszym kraju wynosić około 14—21 ha.[2] Dla porównania, w

[1] Rocznik Statystyczny GUS, 1992, s. 310.

[2] Por. D. Niezgoda, *Tendencje zmian w strukturze gospodarstw indywidualnych.* „Wieś i Rolnictwo" 1983, nr 4, s. 200; A. Woś, *Strategia polaryzacji.* „Życie Gosp." 1984, nr 4; F. Kolbusz, *Tradycje i współczesne treści sojuszu robotniczo-chłopskiego.* „Wieś Współcz." 1985, nr 2, s. 18; Z. Kowalski, T. Sobczyński, *Produktywność czynników wytwórczych w rolnictwie indywidualnym w latach 1975/76.* „Zagadn. Ekonomiki Rolnej" 1985, nr 2.

krajach zachodnioeuropejskich w wyniku rewolucji strukturalnej w rolnictwie w latach 60. i 70. przeciętny obszar gospodarstw rodzinnych osiągnął (1984—1985): w Belgii 14,5 ha użytków rolnych, w Holandii 14,8 ha, w RFN 16,7 ha, w Danii 26,7 ha, we Francji 28,3 ha i w Wielkiej Brytanii 64,0 ha.[3] Udział gospodarstw powyżej 20 ha użytków rolnych wynosił w 1986 r:. w Belgii 28,7%, w Holandii 30,9%, w RFN 29,3%, we Francji 46,6%, w Danii 55,8% a w Wielkiej Brytanii 59,3%.[4]

Niewłaściwie ukształtowana struktura obszarowa jest przyczyną wysokiego zatrudnienia w rolnictwie, niskiej wydajności pracy i niskich dochodów ludności rolniczej.

Politykę rolną w Polsce charakteryzowało zamierzone ukrywanie rzeczywistej koncentracji ziemi w sektorze indywidualnym od końca lat 50. Służyło temu m. in. prawne utrzymywanie dolnej granicy gospodarstw rolnych równej 0,51 ha powierzchni ogólnej. Tymczasem jednostki o tak małym obszarze w praktyce nie pełniły funkcji gosopdarstw, nie stanowiąc głównego źródła utrzymania ich właścicieli. Powinny więc być zaliczane do indywidualnych działek rolnych. Dopiero w ustawie z 24 lutego 1989 r. podwyższono dolną granicę gospodarstwa rolnego do 1 ha użytków rolnych[5], dostosowując ją do norm zachodnioeuropejskich. Od tego czasu w statystyce struktury obszarowej zmieniły się przedziały wielkości gospodarstw i dlatego dane z lat wcześniejszych stały się trudno porównywalne.

Rzeczywistą koncentrację ziemi w sektorze indywidualnym ukrywała również błędna metoda rejestracji gospodarstw w czasie spisów rolniczych, według posiadanych tytułów własności. Jeśli grunty użytkowane przez jedną rodzinę były własnością więcej niż jednej osoby, to w ewidencji gminy traktowane były jako dwa lub więcej gospodarstw.[6] Gospodarstwa fikcyjne należały do grupy gospodarstw małych lub karłowatych.

Celem niniejszej pracy jest ocena roli Państwowego Funduszu Ziemi w poprawie struktury obszarowej gospodarstw indywidualnych w makroregionie środkowo-wschodnim. Horyzont czasowy badań obejmował głównie lata 1986—88, w których obrót gruntami PFZ osiągnął największe nasilenie. Podstawą źródłową badań były dane statystyczne, dotyczące obro-

[3] E. Mazurkiewicz, *Stan i kierunki przemian gospodarki chłopskiej.* „Wieś Współcz." 1987, nr 10, s. 72.

[4] Rocznik Statystyczny GUS, 1992, s. 524.

[5] Dz. U. 1989, nr 10, poz. 53.

[6] A. Szemberg, *Przemiany strukturalne i demograficzne w rolnictwie polskim do 2010 r.* Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy IERiGŻ, nr 192, 1987, s. 4; oraz tej samej autorki: *Rolnicy indywidualni a ich gospodarstwa w świetle danych GUS.* Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy IERiGŻ, nr 246, 1989, s. 9.

tu gruntami PFZ i zmian w zbiorowości gospodarstw indywidualnych w gminach makroregionu, zebrane w Wojewódzkich Urzędach Statystycznych.

ZMIANY STRUKTURY OBSZAROWEJ GOSPODARSTW INDYWIDUALNYCH

Struktura obszarowa gospodarstw indywidualnych w makroregionie środkowowschodnim była nieco mniej rozdrobniona niż przeciętnie w kraju. Przede wszystkim znacznie mniejszy udział stanowiły gospodarstwa karłowate (o powierzchni ogólnej 0,5—2 ha), a większy gospodarstwa średnie (5—10 ha) i duże (10—15 ha). Natomiast udział gospodarstw największych (powyżej 15 ha) nie dorównywał średniej krajowej (tab. 1). Między poszczególnymi województwami makroregionu występowały bardzo duże różnice. Zdecydowanie najbardziej korzystną strukturę obszarową gospodarstw stwierdzono w woj. bialskopodlaskim, gdzie przeważały jednostki duże (10—15 ha) i średnie, a udział gospodarstw powyżej 15 ha był również znaczny. Natomiast największe rozdrobnienie gospodarstw indywidualnych występowało w woj. lubelskim i zamojskim. Przeciętny obszar gospodarstwa w woj. bialskopodlaskim był prawie dwukrotnie większy niż w woj. lubelskim.

Wielkość średniego gospodarstwa była ściśle uzależniona od jakości gruntów i gęstości zaludnienia. W północnej, nizinnej części makroregionu o słabszych warunkach glebowych wynosiła z reguły powyżej 8 ha. W bardzo słabo zaludnionych gminach Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego przeciętne gospodarstwo osiągnało 11—15 ha powierzchni ogólnej. W części wyżynnej makroregionu, o przeważających gruntach klas I—IIIb, średni obszar gospodarstwa rzadko przekraczał 5—6 ha, a najmniejszy był w gminach podmiejskich, gęsto zaludnionych i o znacznym nasileniu dwuzawodowości (3—4 ha).

W okresie 1986—1988 liczba gospodarstw w makroregionie zmniejszyła się o 38,5 tys. Różnica ta była większa niż to wynikało z udokumentowanego bilansu gospodarstw zlikwidowanych i nowo utworzonych (21,7 tys.). Była to niezgodność ewidencyjna, wynikająca z omówionej powyżej, błędnej metodyki spisów rolniczych. Faktyczną liczbę gosopdarstw rolnych (równą liczbie gospodarstw domowych) ustalono w narodowym spisie powszechnym.

Równocześnie w latach 1986—88 zmniejszyła się o 34,9 tys. ha łączna powierzchnia sektora indywidualnego, w tym o 33,1 tys. ha w wyniku uejmnego salda obrotu z PFZ i 1,8 tys. ha wyłączonych z produkcji rolniczej na cele nierolnicze. Najbardziej zmniejszył się areał gruntów chłopskich w woj. chełmskim.

Tab. 1. Zmiany struktury obszarowej indywidualnych gospodarstw rolnych w latach 1980—1988
Changes in the area structure of individual farms in 1980—1980

Wyszczególnienie	Rok	Ogółem tys.	Gospodarstwa o powierzchni ogólnej w ha (%)						Średni obszar w ha	
			0,5—2	2—5	5—7	7—10	10—15	powyżej 15	powierzchni ogólnej	użytków rolnych
Województwo:										
Bialskopodlaskie	1980*	49,8	12,5	21,4	15,5	21,5	20,1	9,0	7,82	6,70
	1986*	46,6	13,2	18,3	13,8	20,7	22,1	11,8	8,40	7,16
	1988**	42,9	12,1	16,8	13,2	19,9	23,3	14,7	9,08	7,73
Chełmskie	1980*	38,0	20,1	31,0	18,1	17,4	10,4	3,0	5,67	5,11
	1986*	34,0	20,4	25,1	16,3	18,2	13,9	6,1	6,48	5,87
	1988**	30,0	19,9	23,4	15,0	18,1	15,6	8,0	7,19	6,54
Lubelskie	1980*	119,4	24,3	38,8	18,3	13,1	4,8	0,7	4,57	3,98
	1986*	111,9	22,8	36,4	18,0	14,9	6,7	1,2	4,82	4,23
	1988**	100,0	20,5	34,1	18,6	16,5	8,4	1,9	5,35	4,71
Siedleckie	1980*	110,8	15,2	29,8	19,0	19,8	12,5	3,7	6,29	5,20
	1986*	99,8	12,5	25,2	18,6	21,7	16,0	6,0	6,94	5,75
	1988**	91,5	12,1	23,5	18,0	21,9	17,1	7,4	7,52	6,24
Zamojskie	1980*	93,0	16,2	34,4	21,2	18,5	8,2	1,5	5,46	4,65
	1986*	88,0	15,9	31,1	20,4	20,0	10,4	2,2	5,78	5,10
	1988**	77,2	17,1	29,0	20,5	21,8	10,5	3,1	6,54	5,63
Makroregion środkowo-wschodni	1980*	411,0	13,5	28,6	18,8	17,5	10,0	2,9	5,72	4,90
	1986*	380,2	18,2	32,6	18,1	18,9	12,5	4,4	6,19	5,31
	1988**	341,7	15,5	26,9	17,9	19,7	14,2	5,8	6,83	5,87
Polska	1980*	2897,0	30,0	29,5	12,8	13,0	9,7	5,0	5,4	4,7
	1986*	2756,0	29,6	28,0	12,2	12,9	10,6	6,7	5,8	5,1
	1988**	2647,0	29,6	27,6	12,3	12,9	10,7	6,9	6,2	5,5

Źródło: Dane WUS i GUS. * Spis rolniczy w czerwcu, ** Narodowy spis powszechny w grudniu 1988 r.

Zmiany struktury obszarowej gospodarstw w makroregionie polegały na zmniejszeniu udziału gospodarstw o powierzchni do 7 ha i zwiększeniu udziału jednostek powyżej tej wielkości (tab. 1). Największy ubytek nastąpił wśród gospodarstw małych (2—5 ha), a największy wzrost w przedziale 10—15 ha.

W przekroju województw największe zmiany wystąpiły w woj. bialskopodlaskim, w którym struktura obszarowa rolnictwa od dawna była najbardziej korzystna w makroregionie. W województwie tym, oprócz gospodarstw poniżej 7 ha, zmniejszył się również udział gospodarstw średnich o powierzchni 7—10 ha. Wzrost udziału gospodarstw w grupie 10—15 ha i powyżej 15 ha osiągnął łącznie 4,1%. Podobne zmiany w strukturze obszarowej, lecz na mniejszą skalę, dokonały się w rolnictwie chełmskim. Najwolniej przebiegały zmiany struktury obszarowej woj. lubelskiego i zamojskiego, o największym rozdrobnieniu gospodarstw. W województwach tych wzrósł nawet udział gospodarstw w przedziale 5—7 ha.

W rezultacie omawianych zmian, średni obszar gospodarstwa indywidualnego w makroregionie środkowo-wschodnim powiększył się w latach 1986—88 o 0,31 ha. Było to powiększenie zbliżone do wzrostu średniego obszaru gospodarstwa w Polsce, który według spisów rolniczych wyniósł w tym okresie 0,4 ha.[7]

Wpływ obrotu gruntami PFZ na zmiany struktury obszarowej gospodarstw indywidualnych był złożony. Korzystnie oddziaływało na strukturę likwidowanie w obrocie PFZ gospodarstw małych i karłowatych, a następnie rozdysponowanie tych gruntów na powiększenie gospodarstw średnich i większych. Niekorzystne oddziaływanie polegało na rozdysponowaniu gruntów do sektora uspołecznionego i na cele nierolnicze, oraz pozostawanie nie zagospodarowanych gruntów w administracji PFZ. Również tworzenie nowych, małych obszarowo, gospodarstw na gruntach PFZ nie sprzyjało poprawie struktury obszarowej rolnictwa indywidualnego.

LIKWIDACJA GOSPODARSTW W OBROCIE PFZ

Tylko w woj. chełmskim i bialskopodlaskim przekazanie gospodarstwa do PFZ było najczęściej stosowanym sposobem jego likwidacji (tab. 2). W strefie przygranicznej tych województw ponad trzy czwarte likwidowanych gospodarstw (77,9%) było przekazywanych państwu. Na pozostałym obszarze makroregionu środkowowschodniego, w badanym okresie, najwięcej gospodarstw uległo likwidacji w obrocie rodzinnym, poprzez

[7] Rocznik Statystyczny GUS, 1989, s. 292.

Tab. 2. Gospodarstwa zlikwidowane w latach 1986—1988 w makroregionie środkowowschodnim
Farms liquidated in the central-eastern region in 1986—1988

Wyszczególnienie	Zlikwidowane ogółem	Przekazane za emeryturę lub rentę						Sprzedane w obrocie międzysąsiedzkim		
		państwu			następcom posiadającym własne gospodarstwo					
		liczba	% gospodarstw zlikwidowanych	średni obszar ha	liczba	% gospodarstw zlikwidowanych	średni obszar ha	liczba	% gospodarstw zlikwidowanych	Średni obszar ha
	24 916	10 450	42,0	5,6	11 418	45,8	12,2	5,4	3 048	4,0
Województwo:										
Bialskopodlaskie	3 088	1 610	52,2	5,6	1 162	37,6	10,2	7,6	316	5,4
Chełmskie	3 592	2 560	71,3	4,8	922	25,7	3,0	7,6	316	4,1
Lubelskie	6 864	2 014	29,3	3,7	3 650	53,2	17,5	5,4	110	3,4
Siedleckie	4 798	2 059	42,9	4,6	2 377	49,5	7,6	4,6	1 200	3,9
Zamojskie	6 574	2 207	33,6	3,6	3 307	50,3	16,1	6,5	362	4,3
Strefa przygraniczna *	1 957	1 524	77,9	5,8	342	17,5	4,6	4,7	1 060	6,4

* Strefa przygraniczna woj. bialskopodlaskiego i chełmskiego (łącznie 19 gmin).

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych WUS.

przekazanie następcom posiadającym już własne gospodarstwa. Zwłaszcza w woj. zamojskim i lubelskim, o najlepszej jakości glebach, przekazywanie gospodarstw do PFZ było mało atrakcyjną formą ich likwidacji i ograniczało się do gmin o mniej korzystnych warunkach do rozwoju rolnictwa. Coraz większą rolę w likwidowaniu gospodarstw odgrywała również sprzedaż w obrocie międzysąsiedzkim. W skali kraju w badanym okresie liczba transakcji prywatnych również przekroczyła dwukrotnie liczbę likwidacji gospodarstw w obrocie PFZ.

Przeciętny obszar gospodarstw przekazywanych do PFZ, w porównaniu do gospodarstw likwidowanych w obrocie rodzinnym, był o 0,6—2,0 ha mniejszy. Stanowi to potwierdzenie tezy, że poza woj. chełmskim i gminami przygranicznymi woj. bialskopodlaskiego, likwidacji w obrocie PFZ podlegały głównie gospodarstwa małe, nie zapewniające swoim właścicielom odpowiednich dochodów. Mniejsze obszarowo były tylko gospodarstwa likwidowane w obrocie międzysąsiedzkim, co wynikało z ograniczonych zasobów finansowych, którymi dysponowali ich nabywcy.

W niektórych gminach przygranicznych województwa chełmskiego (Dorohusk, Dubienka) udział obrotu PFZ w procesie likwidacji gospodarstw przekraczał 90%. Tak wysoki wskaźnik świadczy o dotkliwym braku następców chętnych do przejęcia gospodarstw.

W celu zagospodarowania dużych zasobów PFZ władze czterech województw północno-wschodnich (chełmskiego, białostockiego, suwalskiego i olsztyńskiego) podjęły w 1983 r. akcję osadnictwa rolniczego. Zaplanowano powstanie 700 większych obszarowo gospodarstw (powyżej 20 ha), które miały zagospodarować 20 tys. ha gruntów PFZ. Akcja była organizowana przede wszystkim na gruntach pozbawionych zabudowań i dogodnych dojazdów, często oddalonych od siedlisk, zaniedbanych i nieatrakcyjnych.[8] Na potrzeby osadnictwa wydzielono odpowiednią pulę kredytów, materiałów budowlanych i maszyn rolniczych. Mimo wielu zgłoszeń młodych ludzi w początkowym okresie działań osadniczych, kłopoty zaopatrzeniowe i trudności w gospodarowaniu sprawiły że w woj. chełmskim przetrwały tylko nieliczne gospodarstwa osadników. Większość zgłaszających się rezygnowała z osadnictwa z powodu braku zabudowań, inni zrywali podpisane umowy i porzucali ziemię.

Zagospodarowanie ziemi PFZ w formie osadnictwa wiązało się z koniecznością ponoszenia wielokrotnie zwiększonych nakładów finansowych. Dlatego akcja osadnicza nie przyniosła zamierzonych efektów. W latach 1986—1988 akcja osadnicza z wymienionych powodów nie była kontynuowana, chociaż kandydaci na osadników zgłaszali się nadal.

---

[8] Por. W. Antoniak, *Gospodarka gruntami Państwowego Funduszu Ziemi w latach osiemdziesiątych*. „Wieś Współcz." 1986, nr 12, s. 67—69.

W woj. zmojskim, lubelskim i siedleckim tylko nieliczne gminy charakteryzowały się udziałem obrotu PFZ w likwidacji gospodarstw przekraczającym 50—60%. Najmniej gospodarstw przekazywano państwu w gminach o korzystnych warunkach glebowych i demograficznych oraz o wysokim poziomie rozwoju infrastruktury rolnictwa. W gminach tych likwidacja gospodarstw następowała prawie wyłącznie w obrocie prywatnym, zwłaszcza w obrocie rodzinnym.

ROZDYSPONOWANIE GRUNTÓW PFZ NA POWIĘKSZENIE GOSPODARSTW

Z 26,7 tys. ha gruntów PFZ rozdysopnowanych w latach 1986—1988 w makroregionie środkowowschodnim, tylko niespełna połowa została sprzedana rolnikom indywidualnym na powiększenie gospodarstw. Gospodarstwa które w ten sposób powiększyły swój obszar stanowiły zaledwie 2,8% ogólnej liczby gospodarstw indywidualnych w makroregionie, a nabyte grunty — ułamek procenta powierzchni sektora prywatnego. Świadczy to o niewielkim zasięgu procesu powiększania gospodarstw drogą nabywania gruntów PFZ.

Tab. 3. Grunty PFZ sprzedane rolnikom indywidualnym na powiększenie gospodarstw 1986—19988)
The lands of the National Land Fund sold to individual farmers for increase of their farms (1986—1988)

Wyszczególnienie	Powierzchnia gruntów		Nabywcy gruntów		Średnie powiększenie gospodarstwa	
	ha	% ogółu gruntów rozdysponowanych	liczba	% udział w ogólnej liczbie gospodarstw	nabywcy gruntów PFZ, ha	ogółem ha
Makroregion środkowowschodni	12 780	47,8	9 577	2,8	1,33	0,04
Województwo:						
Bialskopodlaskie	3 381	53,4	2 132	5,0	1,58	0,08
Chełmskie	2 167	25,1	1 194	4,0	1,81	0,02
Lubelskie	2 412	53,1	2 339	2,3	1,03	0,03
Siedleckie	3 079	66,6	2 366	2,6	1,30	0,02
Zamojskie	1 741	66,8	1 546	2,0	1,13	0,07
Strefa przygraniczna *	1 907	30,2	1 009	6,1	1,89	0,12

* Strefa przygraniczna woj .bialskopodlaskiego i chełmskiego.
Źródło: Dane WUS i obliczenia własne.

Średnie powiększenie gospodarstwa nabywcy ziemi państwowej osiągnęło w strefie przygranicznej woj. bialskopodlaskiego i chełmskiego 1,89 ha, ale skorzystało z tej możliwości tylko 6,1% zamieszkałych tam rolników (tab. 3). Dlatego wskaźnik średniego powiększenia gospodarstwa obliczony dla całego sektora indywidualnego wynosił w pasie przygranicznym 0,12 ha, a w całym makroregionie jedynie 0,04 ha. Najwięcej rolników indywidualnych skorzystało z tej formy powiększenia warsztatu rolnego w gminach przygranicznych woj. bialskopodlaskiego (średnio około 10%) oraz w gminach południowej części woj. chełmskiego. Nabywane były głównie grunty dobrej i średniej jakości, natomiast na grunty słabe i bardzo słabe popyt był niewielki.

WYDZIERŻAWIENIE GRUNTÓW PFZ GOSPODARSTWOM INDYWDUALNYM

Wpływ na poprawę struktury obszarowej gospodarstw wywierała również dzierżawa gruntów, zarówno prywatnych, jak i PFZ, mimo że nie znajdowało to odbicia w oficjalnych statystykach, uwzględniających wyłącznie własność ziemi. W gminach o dużych zasobach gruntów PFZ, ich dzierżawa była najbardziej preferowaną formą powiększenia gospodarstw, jednak możliwość ta była w małym stopniu wykorzystana.

Areał gruntów PFZ wydzierżawionych rolnikom indywidualnym wzrósł w makroregionie środkowowschodnim w okresie 1986—1988 o 12,8 tys. ha, osiągając 53,0 tys. ha (tab. 4). Grunty te stanowiły tylko połowę ogólnych zasobów PFZ w makroregionie. Nie wykorzystano możliwości wydzierżawienia pozostałych gruntów PFZ, w dużej części nie zagospodarowanych. Z dzierżawy gruntów PFZ korzystało w końcu 1988 r. 11,9% rolników indywidualnych, użytkując średnio 1,3 ha. W woj. chełmskim dzierżawcami ziemi państwowej była prawie połowa rolników, natomiast w woj. lubelskim i siedleckim tylko jedna dwudziesta.

Wydzierżawienie gruntów PFZ powiększyło średni warsztat rolny w makroregionie o 0,15 ha (w przeliczeniu na jedno gospodarstwo ogółem). Wskaźnik ten był relatywnie wysoki w woj. chełmskim, gdzie wynosił 0,67 ha (w ciągu trzech lat wzrósł o 0,17 ha). Największą rolę odgrywała dzierżawa gruntów państwowych w gminach przygranicznych woj. chełmskiego i bialskopodlaskiego, w których dzierżawcy stanowili 70—99% ogółu właścicieli gospodarstw, a średnie powiększenie obszaru wynosiło 1,0—1,4 ha.

Tab. 4. Wpływ wydzierżawienia gruntów PFZ na wzrost średniej powierzchni użytków w gospodarstwach indywidualnych w makroregionie środkowowschodnim

Wyszczególnienie	Na początku 1986 r.		Na końcu 1988 r.				
	powierzchnia gruntów ha	średnio na 1 gospodarstwo ogółem ha	powierzchnia gruntów ha	liczba dzierżawców	% udział dzierżawców w ogólnej liczbie gospodarstw	średnio na 1 dzierżawcę ha	średnio na 1 gospodarstwo ogółem ha
Makroregion	40 127	0,11	52 958	7 860	11,9	1,30	0,15
Województwo:							
Bialskopodlaskie	9 478	0,20	11 893	40 655	18,3	1,51	0,28
Chełmskie	16 969	0,50	20 021	13 823	46,7	1,44	0,67
Lubelskie	2 675	0,02	4 810	4 805	5,0	1,00	0,05
Siedleckie	4 690	0,05	6 748	8 916	5,7	1,29	0,07
Zamojskie	6 315	0,07	9 486	5 251	11,6	1,06	0,12
Strefa przygraniczna *	13 394	0,73	16 267	10 059	60,7	1,62	0,98

* Strefa przygraniczna woj. bialskopodlaskiego i chełmskiego.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych WUS.

TWORZENIE NOWYCH GOSPODARSTW NA GRUNTACH PFZ

Powstawanie nowych gospodarstw jest zjawiskiem niekorzystnym dla struktury obszarowej, jednak jego nasilenie w badanym makroregionie było niewielkie. W latach 1986—1988 utworzonych zostało 3,2 tys. nowych gospodarstw, czyli osiem razy mniej, niż zostało zlikwidowanych (tab. 5). Tylko jedna czwarta gospodarstw została utworzona na gruntach nabytych z PFZ. Najwięcej z nich powstało w woj. chełmskim (dwie trzecie ogólnej liczby nowo utworzonych jednostek w województwie). W pozostałych województwach znaczenie gruntów PFZ w tworzeniu nowych gospodarstw było znacznie mniejsze.

Przeciętny obszar gospodarstw nowo utworzonych był prawie dwukrotnie mniejszy od średniego obszaru gospdarstw w makroregionie, a także o 0,3—2,2 ha mniejszy od średniego obszaru gospodarstw zlikwidowanych. Zwłaszcza gospodarstwa powstałe na gruntach PFZ należały do najmniejszych (mieściły się głównie w przedziale 2—5 ha i 0,5—2 ha. Tworzenie nowych gospodarstw o tak małej powierzchni hamowało proces poprawy struktury obszarowej rolnictwa.

Najwięcej nowych gospodarstw utworzono w gminach sąsiadujących z dużymi ośrodkami miejskimi (ale tylko w gminie Chełm na bazie gruntów PFZ). Ich właścicielami byli w dużej części dwuzawodowcy, łączący pracę w innych gałęziach gospodarki z uprawą roli. W większości gmin o największych zasobach PFZ nowe gospodarstwa powstawały bardzo

Tab. 5. Gospodarstwa nowo utworzone w latach 1986—1988 w makroregionie środkowowschodnim
Newly formed farms in the central-eastern macro-region in 1986—1988

Wyszczególnienie	Nowo utworzone ogółem		W tym na gruntach PFZ		
	liczba	średni obszar gospodarstwa ha	liczba	% udział w ogólnej liczbie gospodarstw nowo utworzonych	średni obszar gospodarstwa ha
Makroregion	3 195	3,6	825	25,8	3,1
Województwo:					
Bialskopodlaskie	436	4,8	136	31,2	4,1
Chełmskie	439	3,5	292	66,5	3,1
Lubelskie	911	3,0	125	13,7	2,6
Siedleckie	725	3,3	217	33,1	2,9
Zamojskie	684	4,0	55	8,1	3,1
Strefa przygraniczna *	225	4,8	128	56,9	4,1

* Strefa przygraniczna woj. bialskopodlaskiego i chełmskiego.

Źródło: Dane WUS i obliczenia własne.

rzadko. Przyczyną była nadmierna migracja młodych ludzi z rolnictwa, uwarunkowana małą opłacalnością produkcji rolniczej oraz trudnymi warunkami pracy i życia na wsi.

ZNACZENIE PFZ W POWIĘKSZENIU ŚREDNIEGO OBSZARU GOSPODARSTW

Udział PFZ w poprawie struktury obszarowej gospodarki indywidualnej w makroregionie był mniejszy niż obrotu prywatnego. Średni obszar gospodarstwa w wyniku obrotu gruntami PFZ wzrósł tylko o 0,09 ha, natomiast w wyniku obrotu prywatnego (głównie rodzinnego) o 0,22 ha, czyli ponad dwukrotnie więcej (tab. 6). Tylko w woj. chełmskim powiększenie średniego obszaru gospodarstwa w wyniku obrotu PFZ było minimalnie większe.

Niewielki wpływ obrotu PFZ wynikał ze zmniejszenia ogólnego areału gruntów chłopskich, które po przekazaniu do PFZ pozostawały w znacznej części w jego zasobach lub rozdysponowane zostały do sektora uspołecznionego. Rozdysponowanie gruntów PFZ na powiększenie gospodarstw indywidualnych spowodowało wzrost przeciętnego ich obszaru w makroregionie tylko o 0,04 ha. Pozstałe 0,05 ha, o które wzrósł przeciętny obszar, było wynikiem likwidacji gospodarstw w obrocie PFZ. Znacznie

Tab. 6. Wskaźniki charakteryzujące wpływ PFZ na zmiany średniego obszaru gospodarstw indywidualnych w makroregionie środkowo-wschodnim (1986—1988)
Indexes characterizing the effect of the National Land Fund on the changes of the mean area of individual farms in the central-eastern macro-region (1986—1988)

Wyszczególnienie	Wzrost średniego obszaru gospodarstwa w ha powierzchni ogólnej			
	ewidencyjny, wg ewidencji gmin i narodowego spisu powszechnego	faktyczny, wg udokumentowanych danych obrotu ziemią, likwidacji i tworzenia nowych gospodarstw		
		ogółem	w wyniku obrotu PFZ	w wyniku obrotu prywatnego
Makroregion	0,64	0,31	0,09	0,22
Województwo:				
Bialskopodlaskie	0,68	0,39	0,18	0,22
Chełmskie	0,71	0,35	0,17	0,17
Lubelskie	0,53	0,25	0,05	0,20
Siedleckie	0,58	0,25	0,08	0,17
Zamojskie	0,76	0,38	0,42	0,28
Strefa przygraniczna *	—	0,52	0,10	0,10

* Strefa przygraniczna woj. bialskopodlaskiego i chełmskiego.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych WUS.

większa poprawa struktury obszarowej rolnictwa indywidualnego nastąpiłaby, gdyby rozdysponowano do tego sektora wszystkie grunty pozostające w zasobach PFZ.

Tylko w niektórych gminach udział obrotu PFZ w powiększeniu średniego obszaru gruntów własnych gospodarstw przekroczył 0,2 ha (np. w gminie Hanna, woj. bialskopodlaskie wyniósł 0,39 ha, a w gminie Grabowiec, woj. zamojskie — 0,37 ha). W rezultacie prywatnego obrotu ziemią wzrost średniej powierzchni gospodarstw osiągnął nawet 0,6—1,2 ha.

Większą rolę odgrywała w gminach przygranicznych woj. chełmskiego i bialskopodlaskiego dzierżawa gruntów PFZ, która jednak była prawnie traktowana jako czasowe zagospodarowanie ziemi i nie była uwzględniana w statystyce struktury obszarowej rolnictwa. Zniekształcało to w pewnym stopniu obraz struktury obszarowej gospodarstw, wykazując jej większe rozdrobnienie.

UWAGI KOŃCOWE

Administracja PFZ słabo posługiwała się tym instrumentem w świadomym kształtowaniu struktury obszarowej rolnictwa i podnoszeniu intensyfikacji produkcji rolnej. W porównaniu z województwami zachodnimi, w makroregionie środkowowschodnim PFZ nie odgrywał większej roli w poprawie struktury obszarowej gospodarstw indywidualnych. Poprawa struktury obszarowej była głównie wynikiem rodzinnego obrotu ziemią. Efekt kumulacyjny w postaci koncentracji ziemi w gospodarstwach chłopskich był przeważnie niewielki. Zmiany polegały głównie na zmniejszeniu udziału gosopdarstw małych i karłowatych oraz zwiększeniu jednostek dużych (powyżej 10 ha).

Tryb likwidowania gospodarstw w obrocie z PFZ był w makroregionie środkowowschodnim powolny, co jest związane z emocjonalnym przywiązaniem rolnika do ziemi i statusu właściciela. Do PFZ przekazywano przeważnie gospodarstwa znacznie mniejsze i przynoszące niższe dochody od gosopdarstw likwidowanych w obrocie rodzinnym. Tworzenie nowych gospodarstw na gruntach nabytych z PFZ nie odgrywało większej roli.

Wpływ PFZ na poprawę struktury obszarowej był znaczny tylko w przygranicznej strefie woj. chełmskiego i bialskopodlaskiego. Przyczyniła się do tego również dzierżawa gruntów, powiększając obszar użytkowanej ziemi w gospodarstwach.

Poprawa struktury obszarowej gospodarstw indywidualnych nie mogła być większa, ponieważ PFZ nie stanowił elementu aktywnej polityki strukturalnej. Brak było regionalnej polityki stymulującej popyt na ziemię w regionach o dużych zasobach PFZ, oraz podaż ziemi w regionach

o największym rozdrobnieniu gospodarstw. Realizowana w latach 80. polityka rolna sprzyjała petryfikacji istniejących układów strukturalnych. W okresie przechodzenia do gospodarki rynkowej (1989—1991) przekazywanie gospodarstw państwu stało się nieatrakcyjną formą ich likwidacji. Areał gruntów przejętych przez PFZ z gospodarstw indywidualnych systematycznie zmniejszał się i w 1991 r. był aż jedenaście razy mniejszy w porównaniu z rokiem 1987. Wzrosła natomiast znacznie powierzchnia gruntów PFZ nabywanych przez rolników. Zwiększony popyt na ziemię, w tym również na grunty PFZ, był wynikiem rosnącego stale bezrobocia spowodowanego restrukturyzacją przemysłu, zwalnianiem dwuzawodowców i powrotem do rolnictwa absolwentów szkół nie znajdujących zatrudnienia w wyuczonym zawodzie. Jednakże zjawiska te najwyraźniej zaznaczyły się w gminach o dużej gęstości zaludnienia. W słabo zaludnionej strefie przygranicznej woj. bialskopodlaskiego i chełmskiego wzrost popytu na ziemię był nieznaczny. Nie nastąpił masowy powrót młodych ludzi do rolnictwa; przekazywanie gruntów do PFZ trwało nadal. Liczba gospodarstw które powiększyły obszar poprzez nabywanie gruntów PFZ i liczba gospodarstw nowo utworzonych były w latach 1989—1991 zbliżone do okresu 1986—1988.

W warunkach gospodarki rynkowej narzędziem polityki strukturalnej w rolnictwie ma być Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa, powołana na mocy ustawy z 19 października 1991 r.[9] Do zadań Agencji należy m. in. sprzedaż i wydzierżawienie gruntów Państwowego Funduszu Ziemi i restrukturyzowanych państwowych przedsiębiorstw rolnych gospodarstwom indywidualnym oraz tworzenie nowych prywatnych gospodarstw rolnych.

Aktywna polityka strukturalna państwa powinna w regionach o dużej podaży gruntów państwowych stymulować popyt na ziemię, poprzez rozwijanie infrastruktury technicznej i społecznej, sfery obsługi rolnictwa oraz poprzez preferencje kredytowe na zakup ziemi i środków technicznych. W regionach o rozdrobnionej strukturze obszarowej powinna być prowadzona polityka propodażowa, która będzie popierać likwidację gospodarstw mało wydajnych i drogo produkujących, w celu transferu gruntów do gospodarstw sprawnych. Dla przezwyciężenia negatywnych skutków eliminacji gospodarstw, niezbędne jest stworzenie możliwości zmiany kwalifikacji rolnikom likwidującym gospodarstwa i prowadzenie aktywnej polityki socjalnej.

Przyspieszenie przemian strukturalnych w rolnictwie indywidualnym wymaga zwiększonych nakładów finansowych, nie jest więc możliwe bez ożywienia w całej gospodarce narodowej.

---

[9] Dz. U. 1991, nr 107, poz. 464.

SUMMARY

The paper discusses the effect of turnover of the lands of the National Land Fund on the improvement of the area structure of individual farms in the central--eastern macroregion. In the 1980's changes of the area structure were rather slow. They consisted mainly in reducing the number of farms of the area of 0.5—2 ha and 2—5 ha and increasing the number of big farms (over 10 ha). It was found out that the increase of the turnover of the National Land Fund was considerable only in the frontier zone of the Chełm and Biała Podlaska regions, which was first of all due to the lease of the land. In the remaining part of the macro-region positive changes in the area structure of farms followed mainly from the private (within families and among neighbours) turnover of the land. The income from the turnover of the National Land Fund was more than twice samaller. In order to improve the area structure further on it is necesary for the state to run an active agrarian policy which stimulates demand (in the regions of big resources of fhe National Land Fund) or supply of the land (in the regions of the geratest disintegration of the farms).